

Ühest Juri Lotmani retsensioonist ja nõukogude aja entsüklopeediatest¹

Igor Pilshchikov, Maria-Kristiina Lotman

Üheksaköitelist „Lühikest kirjandusentsüklopeediat“ (LKE), mis ilmus aastatel 1962–1978, ei nimetatud nii mitte seetõttu, et see oleks olnud mahult väike, vaid kuna see hõlmas „paratamatult kokkusurutud vormis“ ulatuslikku kirjandusteoreetilist ja maailmakirjandusloolist materjali, pretendeerimata seejuures „ammendavale kirjanduslike teadmiste kogumile“ (LKE 1962: 5). Sellegipoolest on LKE siimaani kõige autoriteetsem ja täielikum kirjanduslik kompendium, mis kunagi vene keeles on kirjutatud.²

LKE on paljuski sulaaja vili. Piisab, kui märkida, et erinevalt absoluutsest enamikust teistest selle aja entsüklopeedilistest väljaannetest (sh kolm „Suure nõukogude entsüklopeedia“ väljaannet, mis ilmusid aastatel 1969–1978) ei varjanud LKE stalinlike repressioonide fakte – vähemalt neid, mis puudutasid rehabiliteeritud. Üle 200 LKE artikli lõpevad teatega: „Ebaseaduslikult represseritud. Postuumselt rehabiliteeritud.“³

Siiski ei saanud kontrollorganite heakskiitu kaugeltki mitte kõik artiklid, mille kirjastus Sovetskaja Entsiklopedija tellis ja autorid avaldamiseks esitasid, nii nagu ei lülitatud kohe ka kõiki nimesid märksõnastikku. Eriti märgatavad on lüngad kahes esimeses köites (tähed A–Z), mis ilmusid 1962. ja 1964. aastal. Pole juhus, et 1978. aastal ilmus LKE täiendav, 9. köide,⁴ milles esialgse märksõnastiku juhuslikke vajakajäämisi kompenseerivate artiklite ning 1960.–1970. aastate esimese poole kirjanduselu ja kirjandusteaduse tähtsaimaid nähtusi

1 Artikli valmimist on toetanud ETAg'i grant PUT634 ja Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute tipkeskus), ning see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT20-1.

2 LKE mõjutas ka algul kolmeköitelisena planeeritud, aga hiljem mahukaks üheksaköiteliseks teatmeteoseks kujunenud „Eesti nõukogude entsüklopeedia“ (ENE, 1968–1976) kirjandusartikleid: sellele rajanes osaliselt ENE maailmakirjanduse märksõnastik (Aben jt 1964), mille koostajate seas oli ka Juri Lotman, kes vastutas vene kirjanduse nimistu eest. Osa ENE artikleid tugineb samuti suuremal või vähemal määral just LKEs antud informatsioonile – eriti need, mis käsitlevad liiduvabariikide kirjandust.

3 Seda vormelit kasutasid ka ENE koostajad, väliseesti kriitikud suhtusid sellesse põlglikult kui julma hukkamise eufemismi (vrd nt Leksikon... 1975).

4 Tähestiku viimased tähed hõlmas LKE 8. köide (1975). 9. köide sisaldab täiendusi kõigile tähtedele alates A kuni Я.

kajastavate artiklite kõrval leidsid koha ka artiklid, mis olid varem entsüklopeediast välja jäänud tõenäoliselt ideoloogilistel kaalutlustel. Nii väärisid alles lisaköites eraldi artiklit:

- vene modernistlikud, avangardistlikud ja (mis kõige hullem) emigreerunud kirjanikud, nt:
 - Georgi Adamovitš – akmeistlik luuletaja ja kirjanduskriitik (1892–1972), emigreerus 1923. aastal kõigepealt Saksamaale, seejärel Prantsusmaale;
 - Ivan Aksjonov – luuletaja, kriitik ja kirjandusteadlane (1884–1935), osales futuristliku rühmituse Tsentrifuug tegevuses;
 - Sergei Auslender – kirjanik, dramaturg ja kriitik (1886–1937), 1937. aastal langes repressioonide ohvriks ja hukati;
 - Konstantin Bolšakov – proosakirjanik ja luuletaja, kes oli seotud mitmete futuristlike rühmitustega, arreteeriti 1936. aastal ning hukati kaks aastat hiljem;
 - Božidar – futuristlik luuletaja ja värsiteoreetik, kodanikunimega Bogdan Gordejevi (1894–1914);
 - Nikolai Burljuk⁵ – futurist, lasti endise ohvitserina maha 1920. aastal;
 - Don-Aminado – pärisnimega Aminodav Špoljanski (1888–1957), vene luuletaja ja satiirik, emigreerus 1920. aastal Prantsusmaale;
 - Vasilisk Gnedov⁶ – futuristlik luuletaja, kes lõi skandaalse „Lõpu poeemi“, mis oli raamatu „Kunsti surm“ (1913) viimane luuletus, koosnedes üksnes pealkirjast ja valgest paberilehest;
 - Nikolai Jevreinov – režissöör ja dramaturg (1879–1953), emigreerus 1920. aastal Prantsusmaale;
 - Georgi Maslov – luuletaja (1895–1920), 1918. aasta kevadel liitus ta valgete liikumisega ning asus valgete armee ülemjuhataja admiral Koltšaki teenistusse Omskis (valgekaartliku Venemaa administratiivses ja kultuurilises keskses), suri noorelt tüüfusesse;
 - Konstantin Vaginov – kirjanik (1899–1934), seotud avangardistliku rühmitusega Oberiu;
 - Aleksandr Vvedenski – luuletaja ja dramaturg, rühmituse Oberiu liige, arreteeriti 1941. aastal, suri samal aastal pleuriiti;⁷

5 Artikkel tema vanemast vennast, Majakovski sõbrast futurist David Burljukist (1882–1967) sisaldub LKE 1. köites; selle lõpus on teade: „alates 1922. aastast elab USA-s [---]. 1956. aastal külastas Nõukogude Liitu“ (LKE 1962: vrg 770).

6 Gnedov, kelle surmakuupäev oli 05.11.1978, oli köite ilmumise ajal veel elus (trükkida antud 07.06.1978).

7 Ühelegi nendest autoritest ei pühenda artiklit ka ENE. Emigreerunud eesti kirjanikke seal teatud määral küll

- vene emigrantidest kirjandusteadlased (Alfred Bem) ja religioossed filosoofid (Nikolai Berdjajev, Sergei Bulgakov, Pavel Florenski, Fjodor Stepun);⁸
- sellised välismaised kirjandusteadlased ja filosoofid nagu Theodor W. Adorno, Erich Auerbach, Gaston Bachelard, Roland Barthes, Martin Buber, Ernst Cassirer, Ernst R. Curtius, Edmund Husserl, Roman Ingarden, Claude Lévi-Strauss, Herbert Marcuse, Georg Simmel, Tzvetan Todorov, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff⁹ jt;¹⁰
- sellised kirjanduslikud mõisted, nähtused ja vormid nagu avangardism, akathistos¹¹, arhetüüp, bestseller, budistlik kirjandus, Gilea (grupp vene kubofuturiste), Grif (Peterburi sümbolistlik kirjastus), kontakion¹², limerik, „Novõi Put“ (religioosne-filosoofiline ajakiri), „Zavetõ“ (esseeride ajakiri), vene 20. sajandi poeetiline keel.¹³

kajastati, ehkki sageli lisati juurde negatiivseid hinnanguid, nt süüdistusi natsionalismis, nõukogudevastasuses ja kodanliku ideoloogia levitamises. Rida kirjanikke ja kirjandustegelasi on siiski välja jäetud.

8 ENEs on nendest lühike artikkel pühendatud üksnes Nikolai Berdjajevile.

9 Suure Wilamowitzi väljajätt LKE 1. köitest on seda üllatavam, et ta oli lisaks kõigele Peterburi Keiserliku Teaduste Akadeemia korrespondentliige (alates 1907) ning Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia auliige (alates 1929). ENEs on artikkel tema kohta olemas. Ühelt poolt oli selle ilmumisaeg märksa hilisem – venekeelses entsüklopeedias oleks see alfabeedi järgi pidanud sisalduma juba entsüklopeedia esimeses köites, eestikeelses aga alles 1972. aastal välja antud 8. köites. Teisalt oleks aga raske ette kujutada, et ENE kirjandusartiklite eestvedajate sekka kuulunud klassikalise kultuuri asjatundjad Richard Kleis ja Ain Kaalep oleksid nii olulise antiigiurija entsüklopeediast välja jätnud.

10 Seevastu ENEst leiame artikleid nii mõnegi siinmainitud autori kohta, kusjuures eriti hästi on esindatud lääne filosoofid. Oma osa on siin kindlasti olude leevenemisel – Heldur Niidu sõnul oli ENE koostajate vabadus märksõnade valimisel võrdlemisi suur ning lisaks Villem Altoa vene entsüklopeedia alusel koostatud märksõnastikule (1964) tegi Ain Kaalep Gero von Wilperti teosest „Lexikon der Weltliteratur“ (1963–1968) uue valiku olulisematest märksõnadest, hõlmates näiteks kõik kirjanikud, kes olid saanud Nobeli kirjanduspreemia (Tunnustus... 2006). ENE täiendkõitesse on lisatud artiklid ka nt Roman Ingardeni ja Isaac Asimovi kohta.

11 Eesti keeles ka *akatist*, keerulise struktuuriga õigeusklik hümn, mille lätend on bütsantslikus hümnograafias ja mille nimetus tuleneb kreekakeelsest fraasist *akathistos hymnos* 'hümn, mille ajal ei istuta'.

12 Ka *kondakion*, õigeusklik hümn, mis arenes välja bütsantsiaja hümnograafias, tänapäeva liturgias suuresti asendatud kaanoniga.

13 Sellestki loetelust on osa märksõnu – *avangardism*, *arhetüüp*, *bestseller* ja *limerik* – ENEs esindatud. 1964.

Alles lisaköitesse lubati „ideevaesed“ humoristid (Alphonse Allais, P. G. Wodehouse), Ameerika ulmekirjanikud (Isaac Asimov, Ray Bradbury) ja sellised skandaalsed kujud nagu William S. Burroughs, Pier Paolo Pasolini¹⁴ või Boris Vian. Artikkel Anne Franki päevikust, millesse suhtumist komplitseeris poolametlik nõukogude antisemitism, trükiti samuti ära alles LKE 9. köites. On huvitav, et lisaköites ilmusid ka artiklid sellistest eesti kultuuritegelastest nagu Villem Altkoa, Nigol Andresen, August Annist ning rühmituse Noor-Eesti liikmed¹⁵ (arvesse võtmata neid kirjanikke, kelle kirjanduslik tee algas 1960. aastatel). Üllatav fakt on, et artikkel ajalehest Pravda (NLKP Keskkomitee häälekandja) avaldati alles 9. köites: nähtavasti ei käsitlenud entsüklopeedia koostajad seda väljaannet kirjanduslikuna, kuid seejärel ilmutas keegi valvsust ning „viga“ parandati. Märkimisväärsed raskused tekkisid formalismi ja strukturalismi filoloogiliste saavutustega seotud artiklite avaldamisega. Nii trükiti LKE 5. köites ära Riia kirjandusteadlase Dmitri Ivlevi (1932–2009) artikkel Petrogradi Luulekeele Teooria Uurimise Ühingust OPOJAZ (LKE 1968: vrg 448–451) ning Moskva väljapaistva lingvistika ja semiootika ajaloo valdkonna spetsialisti Tatjana Bulõgina (1929–2000) artikkel Praha lingvistilisest ringist (samas, vrg 945–947). Samal ajal mainiti Moskva lingvistilist ringi (MLR) vaid möödaminnes artiklis OPOJAZist, nagu ka kahes 8. köite artiklis – „„Formaalne meetod“ kirjandusteaduses“ (autor Dmitri Ivlev, artikli autoritena märgitud aga D. Lidov ja P. K. Soskrebõšev, LKE 1975: vrg 60)¹⁶ ning „Jakobson, Roman Ossipovič“, mille autoriks on üks Moskva-Tartu strukturalismi alusepanijaid Vladimir Toporov (samas, vrg 1065). Artikkel MLRist lubati lülitada täiendavasse 9. köitesse ning see telliti samuti Dmitri Ivlevilt. Sellegipoolest pakkus 1976. aastal kuulus Moskva lingvist Aleksander Reformatski (1900–1978), kes oli noorena olnud MLR liige, selle artikli kirjutamist ühele ringi rajajale ja selle esimesele esimehele Roman Jakobsonile (siis juba Harvardi Ülikooli ja Massachusettsi

aastal ilmunud märksõnastikku on nendest jõudnud siiski vaid *arhetüüp*.

14 Artikkel temast lõppes kinnitustega, et „ta esindas täielikult marksistliku esteetika positsioone“ (LKE 1978: vrg 590).

15 ENEs ilmusid nende kohta artiklid juba põhiosas, Villem Grünthal-Ridala oma küll alles 6. köites r-tähe all.

16 Pole välistatud, et olematu perekonnanimi Soskrebõšev (tegusõnast *соскребать*, 'puhtaks kraapima') viitab toimetamisele, mille artikkel oli pidanud läbi tegema. Ivlevile kuulus ka lühike referatiivne artikkel „Vormikoolkond kirjandusteaduses“, mille autoriks oli märgitud D. D. Alešin (LKE 1975: vrg 59). Vrd Alike 1992: 15 (Pavel Glušakovi osutusel). Pseudonüümid LKEs on eraldi huvitav teema. Nii on teada, et artiklile GPU-NKVD informaatiorist, kirjandusuurijast Jakov Elsbergist oli autoriks märgitud kõneka pseudonüümiga G. P. Utkin (LKE 1975: vrg 882–883), tegelik autor oli aga Dmitri Muravjov.

Tehnoloogainstituudi emeriitprofessor). Jakobson nõustus, kirjutas artikli,¹⁷ saatis selle Reformatskile, ent pärast toimetajate rohkeid autoriseerimata muudatusi keeldus Reformatski Jakobsoni esindajana neid kinnitamast, ning LKEs trükiti ära hoopis Dmitri Ivlevi lühike ja eklektiline kirjutis „Moskva lingvistiline ring“ (LKE 1978: vrg 542–543; vt lähemalt Jakobson 1996).

Üks LKE initsiaatoreid ja juhte oli Vladimir Ždanov (1911–1981), kes töötas kirjastuses Sovetskaja Entsiklopedija alates 1950. aastast, juhtides seal keele ja kirjanduse toimetust. See on juba iseenesest üllatav, võttes arvesse, et Ždanov oli parteitu ning tal ei olnud teaduskraadi (olles mitme raamatu autor, ei pidanud ta väitekirja kaitsmist vajalikuks). Ta tegi palju selle jaoks, et entsüklopeedias avaldataks artikleid teemadel, mis olid veel hiljuti keelatud või poolkeelatud. Need jõupingutused ei jäänud tagajärgedeta: pärast LKE 5. köite ilmumist (1968) jäi ta LKE tööst faktiliselt eemale, ehkki oli formaalselt edasi selle peatoimetaja asetäitja (vt Dmitrenko 2011). 1965. aastal tellis Ždanov Boriss Jegorovi vahendusel Juri Lotmani artikli „Strukturalism kirjandusteaduses“. 1967. aasta lõpus või 1968. aasta alguses lõpetas Lotman teksti ja saatis selle toimetusse, ent see tähtis töö jäi autori eluajal avaldamata ning trükiti ära alles 2012. aastal (vt Pilshchikov 2012). Juri Lotmani paberites on säilinud talle 5. novembril 1971 saadetud kiri toimetuselt, millele on alla kirjutanud LKE uus peatoimetaja asetäitja Artur Jermakov¹⁸ ning LKE vanim teaduslik toimetaja Larissa Lebedeva¹⁹ (TLÜ ESV, f 1). Kirjas öeldi, et artikkel (mis nähtavasti oli toimetuses tekitanud diskussiooni) anti retsenseerimiseks korraka seitsmele retsensendile. Prantsuse keele spetsialist Tamara Balašova, kirjandusteadlane Vadim Kožinov, kes oli varem Moskva-Tartu strukturalismiga polemiseerinud artiklis „Kas struktuurpoetika on võimalik?“ (Kožinov 1965), ning kriitik Andrei Nuikin esitasid negatiivsed retsensioonid, angloamerikanist Dmitri Urnovi ja NSVL Teaduste Akadeemia korrespondentliige värsiuuriija Leonid Timofejevi retsensioonid olid neutraalsed, akadeemik Dmitri Lihhatšovi oma positiivne (vt lähemalt Pilshchikov 2015). Akadeemik Viktor Žirmunski, kes oli kunagi olnud OPOJAZile lähedane, distantseerus nii formalismist kui strukturalismist – tema enda sõnade järgi oleks ta „eelistanud, et artikkel

17 Selleks kasutas ta tõenäoliselt oma 1965. aasta artikli (vt Jakobson 1965) laiendatud või ümbertöötatud avaldamata venekeelset varianti. 1967. aasta oktoobris teatas Boriss Uspenski Juri Lotmanile, et Jakobson on valmis selle venekeelse teksti esitama avaldamiseks Tartu väljaannetes (vrd Lotman, Uspenski 2016: 106–107). Millegipärast jäi see publikatsioon ilmunud.

18 Artur Jermakov (1931–?) täitis seda ametit 1969–1975. LKE 6.–8. köites (1971–1975) on ta nimetatud LKE peatoimetaja asetäitjana ning kirjanduse ja keele toimetuse juhtkonna esindajana koos Vladimir Ždanoviga.

19 Larissa Lebedeva (1928–?) töötas kirjastuses Sovetskaja Entsiklopedija 1971–1991.

oleks lühem ning et struktuurasete tendentside ilmnemist kirjandusteaduses ei vaadeldaks selles kui meie aja kirjandusteaduse tuuma“ (TLÜ ESV, f 1). Teravamalt reageeris Vadim Kožinov: „On võimatu [---] nõustuda sellega, et „nõukogude strukturalism“ on „maailmateaduses nähtaval kohal“ [---]. Võimalik, et ta on endale koha taganud „maailma strukturalismi“ seas (räägitakse, et kalapuuduses on ka vähk kala). Kuid nendes kogumikes, mida autor ise on loetlenud, ei ole midagi peale üldiste deklaratsioonide ning katsete kirjeldada mõningaid üksikküsimusi.“ (Samas.)

Lihhatšovi toetusest polnud abi. Kui „LKEs tõmmati kõrgeimate ülemuste nõudel kriipsu peale JurMihhi²⁰ artiklile strukturalismist“ (Jegorov 1972: 17), tegi Boriss Jegorov ettepaneku anda see ülesanne Igor Smirnovile (Lihhatšovi õpilasele, kes oli sellal Leningradi Puškini Maja noor töötaja, praegu aga Konstanzi Ülikooli emeritprofessor). Selle tulemusel ilmus entsüklopeedia 7. köites artikkel „Strukturalism kirjandusteaduses“, mille autoriks oli Igor Smirnov (LKE 1972: vrg 231–234). Tema enda sõnul tegi talle artikli kirjutamise ettepaneku Artur Jermakov, talle tellitud publikatsiooni eellugu paljastamata.²¹ 22. detsembril 1980, kui lahingud olid juba lõppenud, saatis Larissa Lebedeva Juri Lotmanile kirja, mis lõpeb sõnadega: „Ma sõandan teile meenutada toimetajat, kes ei suutnud kaitsta artiklit strukturalistlikust kirjandusteadusest – kuid see osutus mulle tookord tõepoolest üle jõu käivaks“ (Lebedeva 1980: 3p).

Artikli „Poeetika“ tellis Ždanov teiselt Tartu–Moskva semiootikakoolkonna esindajalt – väljapaistvalt lingvistilt ja kirjandusuurijalt Vjatšeslav Ivanovilt (s 1929).²² Artikkel ilmus LKE 5. köites (Ivanov 1968a), viimases, mida täiel määral kureeris Ždanov, ning selle üheks retsensendiks oli Juri Lotman.

Mõned sõnad Lotmanist kui retsensendist. Retsenseerijana oli Lotman heatahtlik, kuid nõudlik ja isegi tema meelest heade teoste puhul ei piirdunud ta kunagi üksnes kiitvate sõnadega. Tema kirjutatud retsensioonide puhul tuleb eristada sisekäibeks ja avaldamiseks mõeldud arvustusi. Neil on erisugused eesmärgid. Esimesed hindavad, kas artikkel on avaldamiskõlblik, ja otsivad võimalusi seda tõhusamaks muuta. Selliseid retsensioone kirjutas

20 Juri Mihhailovitš Lotmani hüüdnimi, mille mõttes välja Boriss Jegorov ning mis muutus laialt kasutatavaks.

21 E-kiri Igor Pilshchikovile, 14.04.2012.

22 Lingvistil, kirjandusteadlasel, kultuuriloolasel ja semiootikul Vjatšeslav Ivanovil, California Ülikooli Los Angeleses (UCLA), Moskva Riikliku Ülikooli (MGU) ja Venemaa Riikliku Humanitaarteaduste Ülikooli (RGGU) professoril, on kauaaegsed sidemed ka Eestiga. Ta oli üks Tartu–Moskva koolkonna rajajaid, osaledes aktiivselt kuulsates semiootika suvekoolides Käärikul (sageli kahe või enama ettekandega eri teemadel) ning panustades mitmekümne aasta jooksul arvukate publikatsioonidega Tartu semiootikakogumikesse.

Lotman palju ja meeeldi ning nende hulka kuulub ka allpool publitseeritud tekst. Täiesti teine asi on avaldamiseks mõeldud kriitika, mille osa Lotmani pärandis on palju tagasihoidlikum. Nende puhul võib eristada kolme tüüpi retsensioone. Ühed käsitlevad vene kirjanduse eestindusi ja on avaldatud eestikeelsetes väljaannetes, tavaliselt olid need temalt tellitud (vrd nt Issakov, Lotman 1966: 188). Teiste hulka kuuluvad tutvustavad retsensioonid, mille eesmärgiks oli juhtida tähelepanu korralikule väljaandele (mitmed sellised kajastused on kirjutatud koos Boriss Jegoroviga, nt retsensioon Saraatovi ülikooli toimetiste kogumikule – Jegorov, Lotman 1959). Kolmandaks võib eristada probleemseid retsensioone, millest nii mõnigi on päris terav. Näitena võib tuua tema arvustuse Georgi Štormi raamatule Radištševist (Lotman 1966), kuid üldiselt ei meeldinud talle üksnes vigadele osutada ning ta armastas tsiteerida Lomonossovi ütlust: *Errores depræhendere leve est, meliora præstare virum probum decet* ('Vigu märgata on kerge, tubliil inimesel on aga kohane teha paremini'). Kuigi ta tavaliselt vältis poleemikat, on ta mitmel korral nimelt retsensioonides seletanud olulisi Tartu–Moskva semiootikakoolkonna põhimõtteid, vrd nt Boriss Uspenskiga kahasse kirjutatud retsensiooni akadeemik Dmitri Lihhatšovi ja Aleksandr Pantšenko raamatule (Lotman, Uspenski 1977) ning retsensiooni Maria Mayenowa artiklile „Poeetika Tartu Ülikooli töödes“ (Lotman 1974).

Iseloomustuse järgi, mille Juri Lotman oma allpool publitseeritud retsensioonis andis, kujutab Vjatšeslav Ivanovi artikkel endast „lühikest, kuid erakordselt sisukat poeetika peamiste probleemide ja jaotuste esitust“. Ivanov määratleb poeetikat kui „teadust kirjanduslike teoste ja neis kasutatavate esteetiliste vahendite ülesehitusest“ (Ivanov 1968a: vrg 936). See koosneb kolmest osast – üldisest, kirjeldavast ja ajaloolisest poeetikast. Üldine poeetika uurib kunstilisi vahendeid ja ülesehituse seaduspärasusi mis tahes loometeoses, mida vaadeldakse kui mitmetasandilist hierarhilist struktuuri. Poeetiline keel ja kunstiline kõne (mille erijuht on värss) eristuvad teistest keele ja kõne funktsionaalsetest eriliikidest kõla, rütmi, süntaksi ja sõnavara erilise korrastatuse tõttu. Seda korrastatust ei analüüsi mitte ainult üldine, vaid ka kirjeldav poeetika, mis rakendab üldise poeetika kategooriaid konkreetsetele teostele. Seejuures pole poeetilise keele ja teiste kultuurikeelete vastandamisel mitte substantsiaalne, vaid funktsionaalne loomus: „struktuurid, mis iseloomustavad erinevaid kõnelisi žanre, võivad lülitada poeetilisse keelde, kus nad loovad erilise efekti just nimelt oma „mittepoeetilise“ tõttu“ (samas, vrg 937). Viimaks, ajalooline poeetika uurib diakroonilisi muutusi nii „eraldi poeetiliste võtetena [---] ja kategooriatena [---] kui ka selliste võtete ja kategooriate terviksüsteemidena, mis on omased ühele või teisele epohhile“ (samas, vrg 940).

Artikli teine jaotus on pühendatud poeetika ajaloole, käsitledes seda filoloogilise distsipliinina vanakreeka ja vanaindia poeetikast tänapäevaseeni välja. Vene traditsioonis toob Ivanov välja Aleksandr Vesselovski ja Aleksandr Potebnja tööd ning nende ideede arengu OPOJAZI töödes, mis avaldasid Praha lingvistilise ringi kaudu „mõju maailma kirjandusteadusele

(„uuskrititsism“, Welleki ja Warreni tööd²³, rühmitus „Tel Quel“ jt)“ (samas, vrg 942). Lisaks sellele on eraldi ära märgitud Vladimir Propi tööd võlumuinasjutu morfoloogiast, Mihhail Bahtini tööd polüfoonilise romaani struktuurist „võõra sõna“ probleemi vaatenurgast, Sergei Eisensteini teoreetilised traktaadid, Roman Jakobsoni strukturalistlik-analüütiliste tööde tsükkel ning „akadeemik Andrei Kolmogorovi värsiteaduslikud tööd, mis arendasid Andrei Belõi, Boriss Tomaševski, Georgi Šengeli traditsiooni“ (samas).

Ivanovi artiklis figureerivad näited Aleksandr Solženitsõni ja Dylan Thomase loomingust, viited Marcel Proustile ja James Joyce'ile, bibliograafias on toodud Claude Lévi-Straussi ja Julia Kristeva tööd. Autor toetub vene formalistide kontseptsioonidele mitte üksnes artikli ajaloolises, vaid ka analüütilises osas (süžee ja faabula vastandus, automatiseerumine ja kummastamine²⁴ ajaloolise poeetika mootorina, kirjanduse „nooremate harude“ kanoniseerimine ja „vanemate harude“ dekanoniseerimine jt). Artikkel propageerib poeetilise teksti selliseid kaasaegseid uurimismeetodeid nagu reaalse värsskõne võrdlemine teoreetiliste (arvestuslike) mudelitega ning autori või folkloorse kujundisüsteemi strukturalistlik analüüs või „maailmamudel“ ühes selle erilise ajalise ja ruumilise korrastatusega ning kujutatavate tegelaste ja ainete klassifikatsiooniga. Kirjeldava poeetika valdkonda kuuluva näitena kasutab Ivanov Marina Tsvetajeva „Lõpu poemi“ omaenda innovatiivset meetrilis-rütmilise struktuuri analüüsi: selles polümeetrilises tekstis ilmneb ühtne rütmiline printsip, mis ühendab eri värsimõõtudes ridu (neist iga alguses tõusevad esile kaks esimest sõna või silpi, millele järgnev mitmesilbiline intervall või klausel).²⁵ Nagu märkis oma retsensioonis Lotman, on Ivanovi artikkel LKEs korruga „teatme-“ ja „uurimusartikkel“.

Kõik see oleks võinud äratada kahtlusi mitte küllalt kriitilises suhtumises formalismi pärandisse ja strukturalismi saavutustesse. Sellegipoolest ei olnud toimetusel Vjatšeslav Ivanovi meenutuste kohaselt artikli osas tõsisemaid märkusi, see „läks läbi“ ilma eriliste probleemideta ning (seetõttu?) autorile retsensioone isegi ei näidatud, nii et ta ei oleks ka soovi korral saanud nende soovitustega arvestada.²⁶ Toimetus küll nähtavasti osaliselt kasutas retsensendilt või retsensentidelt saadud märkusi. Näiteks on lõppversioonis ühtlustatud

23 Silmas peetakse eelkõige raamatut „Theory of Literature“ (Wellek, Warren 1949).

24 Vrd Viktor Šklovski artikliga „Kunst kui võte“ (Boris Kaburi eestindus on ilmunud vene vormikoolkonna antoloogias: Väljataga 2014: 17–35).

25 Lähemalt vt Ivanov 1968b: 178 jj. Kõnealune kogumik anti ladumisele varem, kuid trükki hiljem kui LKE 5. köide («Теория стиха»: 07.12.1967–08.04.1968; LKE 1968: 24.10.1967–08.07.1968).

26 Suuline teade Igor Pilshchikovile, 14.01.2016.

Louis Aragoni romaani pealkiri „Täielik hukk tõsimeeli“, mille puhul on tegu tsitaadiga Pasternakilt (lähtetekstis oli ebaühtlus, mille Lotman esile tõi). Artikli avaldatud variandis puudub Lotmani kritiseeritud „klassitsismi poetika lühike iseloomustus“. Võimalik, et Lotmani soovitusena vaadelda ajaloolisele poetikale pühendatud osas „võrdleva poetika probleemi“ on seotud lõpptekstis leiduv määratlus: „Võrdlev poetika kujutab endast ajaloolise poetika osa, kasutades muistsete vormide rekonstrueerimiseks võrdlev-ajaloolist meetodit“ (Ivanov 1968a: vrg 941).

Teadusloo seisukohalt pakuvad erilist huvi Juri Lotmani viited tema kaasaegsete kirjan- dusteaduslike strukturalistlike meetodite allikatele. Lotman vaatleb Tartu–Moskva koolkonna metodoloogiat kui sünteesi OPOJAZi formalismist, formalismivälisest ja antiformalistlikest lähenemistest (retsensioonis on nimetatud tollal poolkeelatud Gustav Špeti, Viktor Žirmunski ja Mihhail Bahtini nimed) ning Marri õpilaste „semantilist paleontoloogiat“ (pidades eelkõige silmas Olga Freidenbergi töid). Esimest korda ütles Lotman selle mõtte välja „Loengutes strukturaalpoetikast“ (Lotman 1964: 13). Kuus aastat hiljem kirjutab Lotman sellest põhjalikumalt artiklist „O. M. Freidenberg kultuuriuurijana“, mis ilmus „Tööde märgisüsteemidest“ 6. osas (Lotman 1973). Samas köites avaldab Vjatšeslav Ivanov programmilise artikli „Missugune tähtsus on tänapäeva semiootikas M. M. Bahtini seisukohtadel märgist, lausungist ja dialoogist?“ (Ivanov 1973).

Vähem huvitav pole ka Juri Lotmani vaatepunktist liiga jäik vastandus „kunstilise keele poetika“ ja „kunstilise teksti poetika“ vahel Ivanovi artiklis.²⁷ Nähtavasti formuleeris Juri Lotman avaldatavas retsensioonis esimest korda mõtte dialektilistest suhetest mõistete *keel* (*süsteem*) ja *kõne* (*tekst*) vahel kunstisemiootikas. Hiljem sõnastas ta oma 1972. aasta raamatu peatükis „Poetilise teksti strukturaalanalüüsi ülesanded ja meetodid“ selle teesi nõnda: „[---] teksti ja süsteemi vastandumine ei ole absoluutne, vaid tal on suhteline ja tihtilugu puhtheuristiline iseloom. [---] üks ja sama nähtus võib ühtedes seostes esineda kui tekst, teistes aga kui madalama tasandi tekste dešifreeriv süsteem“ (Lotman 1972: 13, eesti keeles Lotman 1990: 35). Pole välistatud, et nendele mõtisklustele andis tõe Vjatšeslav Ivanovi artikkel „Poetika“.

Kirjandus

Aben, Karl jt (koost) 1964. Eesti NSV entsüklopeedia märksõnastik. NSV Liidu rahvaste ja väliskirjandus. Kirjandusteooria. Rahvaluule. Raamatukogundus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

27 Vrd: „Võrdlev poetika püüdleb ühe ja sama autori (või kirjandusvoolu) eri teoste sellisele uurimisele, mis avab nende ühised jooned. Seejuures vaadeldakse üht teost tekstina, mis on kirjutatud tervele reale (autori või eposhi) teoste ühise poetilise keele reeglite järgi.“ (LKE 1968: vrg. 939.)

Alika, Zane (koost) 1992. Profesors Dmitrijs Ivļevs: Biobibliogrāfiskais rādītājs. Rīga: Latvijas Universitāte.

Dmitrenko 2011 = Сергей Федорович Дмитренко, Не тот Жданов. – Независимая газета, Приложение: Ex Libris НГ, 09.06.2011.

ENE = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 1968–1976. Tallinn: Valgus.

Issakov, Sergei, Juri Lotman 1966. Vanavene kangelaslugu eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 188.

Ivanov 1968a = Вячеслав Всеволодович Иванов, Поэтика. – Краткая литературная энциклопедия 5: Мурари–Припев. Москва 1968: Советская энциклопедия, стлб. 936–943.

Ivanov 1968b = Вячеслав Всеволодович Иванов, Метр и ритм в «Поэме конца» М. Цветаевой. – Теория стиха. Отв. ред. В. Е. Холшевников. Ленинград 1968: Наука, с. 168–201.

Ivanov 1973 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Значение идей М. М. Бахтина о знаке, высказывании и диалоге для современной семиотики. – Ученые записки Тартуского государственного университета 308. Труды по знаковым системам 6. Тарту 1973: Тартуский государственный университет, с. 5–44.

Jakobson, Roman 1965. An Example of Migratory Terms and Institutional Models: (On the Fiftieth Anniversary of the Moscow Linguistic Circle). – Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani. București: Editura Academiei Republicii socialiste România, p. 427–431.

Jakobson 1996 = Роман Осипович Якобсон, Московский лингвистический кружок. Подготовка текста, публикация, вступительная заметка и примечания М. И. Шапира. – Philologica, Т. 3, № 5/7, 1996, с. 361–379.

Jegorov, Lotman 1959 = Борис Фёдорович Егоров, Юрий Михайлович Лотман, [Рец.]: Ученые записки Саратовского государственного университета. Т. 6. Выпуск филологический. – Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, Т. 18, № 6, 1959, с. 539–542.

Kožinov 1965 = Вадим Валерианович Кожин, Возможна ли структурная поэтика? – Вопросы литературы, № 6, 1965, с. 88–107.

Leksikon... 1975 = Leksikon tõe ja faktide väänamiseks. – Eesti Päevaleht, 19. veebr 1975.

LKE 1962 = Краткая литературная энциклопедия 1: Аарне – Гаврилов. Москва: Советская энциклопедия.

LKE 1964 = Краткая литературная энциклопедия 2: Гаврилюк – Зюльфигар Ширвани. Москва: Советская энциклопедия.

LKE 1966 = Краткая литературная энциклопедия 3: Иаков – Лакснесс. Москва: Советская энциклопедия.

LKE 1967 = Краткая литературная энциклопедия 4: Лакшин – Мураново. Москва: Советская энциклопедия.

LKE 1968 = Краткая литературная энциклопедия 5: Мурари – Припев. Москва: Советская энциклопедия.

LKE 1971 = Краткая литературная энциклопедия 6: Присказка – «Советская Россия». Москва: Советская энциклопедия.

LKE 1972 = Краткая литературная энциклопедия 7: «Советская Украина» – Флиаки. Москва: Советская энциклопедия.

LKE 1975 = Краткая литературная энциклопедия 8: Флобер – Яшпал. Москва: Советская энциклопедия.

LKE 1978 = Краткая литературная энциклопедия 9: Аббасзадэ – Якутль. Москва: Советская энциклопедия.

Lotman 1964 = Юрий Михайлович Лотман, Лекции по структуральной поэтике. Тарту 1964: Тартуский государственный университет.

Lotman 1966 = Юрий Михайлович Лотман, В толпе родственников (О книге Георгия Шторма „Потаенный Радищев. Вторая жизнь „Путешествия из Петербурга в Москву““. – Ученые записки Горьковского государственного университета, № 78, 1966, с. 491–505.

Lotman 1972 = Юрий Михайлович Лотман, Анализ поэтического текста: Структура стиха. Ленинград 1972: Просвещение.

Lotman 1973 = Юрий Михайлович Лотман, О. М. Фрейденберг как исследователь культуры. – Ученые записки Тартуского государственного университета 308. Труды по знаковым системам 6. Тарту 1973: Тартуский государственный университет, с. 482–486.

Lotman 1974 = Юрий Михайлович Лотман, Несколько замечаний по поводу статьи проф. Марии Р. Майеновой „Поэтика в работах Тартуского университета“. – Russian Literature, No. 6, 1974, pp. 83–90.

Lotman, Juri 1990. Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur. Tallinn: Olion.

Lotman, Uspenski 1977 = Юрий Михайлович Лотман, Борис Андреевич Успенский, Новые аспекты изучения культуры Древней Руси: [Рец. на кн.: Лихачев Д. С., Панченко А. М. „Смеховой мир“ Древней Руси. Л., 1976]. – Вопросы литературы, № 3, 1977, с. 148–166.

Lotman, Uspenski 2016 = Юрий Михайлович Лотман, Борис Андреевич Успенский, Переписка 1964–1993. Составление, подготовка текста и комментарии О. Я. Кельберт и М. В. Трунина. Под общей редакцией Б. А. Успенского. Таллинн 2016: Издательство ТЛУ.

Pilshchikov 2012 = Игорь Алексеевич Пильщиков, Невышедшая статья Ю. М. Лотмана „Структурализм в литературоведении“. – Русская литература, № 4, 2012, с. 46–69.

Pilshchikov, Igor 2015. La perception de la poétique structurale en URSS à la fin des années 1960 et au début des années 1970 (Les avis des critiques internes de la Petite encyclopédie littéraire sur l'article non publié de Youri Lotman „Le structuralisme dans les études littéraires“). – Slavica Occitania 40: L'École sémiotique de Moscou-Tartu / Tartu-Moscou: Histoire. Épistémologie. Actualité. Éd. E. Velmezova, p. 121–146.

Tunnustus... 2006 = Tunnustus toimetajale kui institutsioonile. [Heldur Niidu intervjuu Kristiina Rossile]. – Sirp, 10. märts 2006.

Väljataga, Märt (toim) 2014. Kirjandus kui selline. Valik vene vormikoolkonna tekste. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Wellek, René, Austin Warren 1949. Theory of Literature. New York: Harcourt, Brace, and Company.

Wilpert, Gero von 1963–1968. Lexikon der Weltliteratur. Stuttgart: A. Kröner.

Käsikirjalised allikad

Jegorov, Boriss 1972. Kiri Zara Mintsile 14.09.1972. – Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO), f 135, s Bj479, l 17 (autograaf).

Lebedeva, Larissa 1980. Kiri Juri Lotmanile 22.12.1980. – TÜR KHO, f 135, s BI756, l 3 p (autograaf).

Juri Lotmani fond Tallinna Ülikooli Eesti semiootikavaramus, korraldamata materjalid (TLÜ ESV, f 1).

Igor Pilshchikov – Tallinna Ülikooli vanemteadur. Tema peamised uurimissuunad on seotud poeetika, stilistika, leksikoloogia ja värsiõpetusega. Ta on rahvusvahelise ajakirja *Philologica: Bilingual Journal of Russian and Theoretical Philology* peatoimetaja, rahvusvahelise ajakirja *Studia Metrica et Poetica* toimetaja, raamatuseeria „*Philologica russica et speculativa*“ toimetaja ning „Fundamentaalse Digitaalse Raamatukogu „Vene kirjandus ja folkloor““ peatoimetaja.

E-post: igor.pilshchikov[at]tlu.ee

Maria-Kristiina Lotman – Tartu Ülikooli dotsent. Tema peamised uurimishuvid on antiikvärss, selle meetrum, värss ja värsisüsteemid; kvantiteeriva värsi tüpoloogiline analüüs; värsisemantika; värss ja tõlge. Ta on rahvusvahelise ajakirja *Studia Metrica et Poetica* toimetaja, rahvusvahelise veebiajakirja *Studia Humaniora Tartuensia* kaastoimetaja ning osalenud mitmete artiklikogumike koostamisel ja toimetamisel, sh „*Frontiers in Comparative Prosody*“ Peter Langi kirjastuse poolt välja antavas sarjas „*Linguistic Insights*“ ning „*Sign Systems Studies*“ erinumber „*Semiotics of verse*“.

E-post: maria-kristiina.lotman[at]ut.ee

Retsensioon

Vjatšeslav Ivanovi LKEsse esitatud artiklile „Poeetika“

Juri Lotman

Retsenseeritav töö kujutab endast lühikest, kuid erakordselt sisukat esitust poeetika peamistest probleemidest ja osadest. Teaduslik sügavus ja sisukus on selles ühendatud entsüklopeedilise lühidusega. Artikkel on küllastatud faktilise materjaliga. Asudes kindlal ja varjamatul teaduslikul positsioonil, tutvustab autor ühtaegu avaralt ja objektiivselt lugejale ka teisi vaatepunkte. Retsenseeritav artikkel pole mitte üksnes huvitav poeetikaalane töö, vaid ka töö, mis on täielikus vastavuses väljaande žanri ja tüübiga. Ehkki samal ajal ka uurimuslik, on see just nimelt teatmeartikkel.

Retsensent arvab, et see tuleb vastuvaidlematult LKE toimetuse poolt heaks kiita ning avaldada selles väljaandes.

Retsensendi märkuste arv ei ole suur, ning need on kõik seotud sooviga laiendada üht või teist osa retsenseeritavas töös.

Nii tundub retsensendile soovitav artikli teise osa („Kirjeldav poeetika“) laiendamine. Võib-olla oleks mõttekas märkida, et uurimisaspektide „kunstilise keele poeetika – kunstilise teksti poeetika“ vastandamine ei ole absoluutne: näiteks võib poeetilise tsükli struktuuri vaadelda kui keelt, mille taustal üksik luuletus esineb sõnumina selles keeles, individuaalse tekstina (sellisel juhul ei ole tsükli keelestruktuuri ning konkreetse autori ja konkreetse epohhi kogu luule keele erinevusel põhimõttelist tähendust – selleks on vaid eri tasandid ühes ja samas hierarhilises süsteemis, mis esineb luuletuse teksti suhtes poeetiliste vahendite individuaalsusülese süsteemina). Ent poeetilist tsükli võib vaadelda kui ühtset teksti, üht teost. Sellisel juhul on selle struktuuri ja konkreetse epohhi luulekeele ühise süsteemi vahel ületamatu piir – esimene esineb sõnumi, individuaalse tekstina, teine individuaalsusülese struktuurina, konkreetse sõnumi keelena. Seejuures kinnitab kirjanduslugu, et konkreetse teksti individuaalne struktuur muutub järgneval etapil sageli žanri keeleks ning koguni terve ajastu kunsti keeleks. Nii ei ole esimese ja teise osa vastandus absoluutne, vaid on uuritava materjali seisukohalt vaadatuna funktsionaalne, aga uurija seisukohalt tähistab eri aspekte.

Artikli „Ajaloolise poeetika“ osas oleks soovitav vaadelda ajaloolise ja tüpoloogilise poeetika vahekorra küsimust, aga samuti võrdleva poeetika probleemi.

Mõnevõrra laiendada tuleks osa „Poetika ajalugu“. Seoses vene formalismikoolkonna rahvusvahelise vastukajaga tuleks võib-olla meenutada selle mõju tšehhi,²⁸ slovaki,^{29*} poola,³⁰ jugoslaavia poetikale.

Võib-olla tuleks rääkida ka püüetest luua poetika süsteem väljaspool formalismi ja võitluses sellega (G. Špet, V. Žirmunski, M. Bahtin), põhimõttelisest tendentsist loobuda poetikast kui teaduslikust probleemist „sotsioloogide“ töödes (deklaratsioonidest hoolimata sotsiaalse struktuuri probleem nende uurimustes ei määratle, vaid tühistab kunstilise teksti struktuuri probleemi; sellel taustal on tuntud omapäraga Pereverzevi positsioon**), Lukácsi koolkonna püüdlustest (eriti ilmsed tema epigoonidel) taandada poetika probleem „õige poeetika“ loomisele (eriti 18. sajandi valgustajate ja Hegeli ideede baasil). Sellega seoses ka selle suuna kahetine tähendus poetika arengus: ühest küljest selle vaieldamatud teened poeetika ajaloo uurimisel ning võitluses „sotsioloogide“ primitiivsete kontseptsioonidega, teisest küljest aga kahetsusväärne püüdlemine esteetilise doktrinarismi poole, tendents tuua kaasaegsesse kirjandusse (eriti lääne kirjandusse) kategoorilisi ja apelleerimatu otsuseid etteantud skeemide baasil, mis on tõlgendatavad „ainuõige marksismina“.

Kui rääkida „ajaloolise poeetika“ arengust, siis tuleks võib-olla meenutada ka rea akadeemik N. Marri õpilaste tööde tähtsust (O. Freidenberg, kogumik „Tristan ja Isolde“ jt), G. Gukovski vene realismi ajaloolise poeetika stadiaalse ülesehituse ideed. Kaasaegse etapi seisukohalt oleks kohane välja tuua D. Lihhatšovi tööd.

Kaks marginaalset täpsustust: lk 12 on toodud klassitsismi poeetika lühike iseloomustus. Tundub, et kuulsad „kolm ühtsust“ ei ole mitte selle põhiline, vaid tuletatud tunnus ning võivad nii põgusast vaatlusest välja jääda (need pole kohustuslikud mitte kogu kirjanduse, vaid üksnes dramaturgia seisukohalt). Palju olulisem on nõudmine järgida reegleid, veendumus, et teadmine eelneb loomingule, et see, kes valdab õiget meetodit (vrd Descartes'i „Meetodist“), loob paremini, et kirjaniku eesmärk pole mitte luua süsteemi, vaid vallata juba valmis kunstikeelt.

Aragoni romaani on lk 3 nimetatud „Täielik hukk tõsimeeli“***, aga lk 7 „Viimane hukk tõsimeeli“. Tundub, et esimene nimetus on õigem, s.t säilib vihje kuulsale Pasternaki värsile.

28 Praha ringi vahendusel – vanema põlvkonna teadlastele: Mukařovskýle, Vodičkale, Hrabákile, kuid samuti sõjajärgsele teoreetikute põlvkonnale: Levýle, Grygarile, Mathauserile, Červen kale, Drozdale jt.

29 Eriti M. Bakoš, kelle vene formalistide tekstide antoloogia (1941) mängis suur rolli noorte slovaki teadlaste kasvatamises, ent mis hävitati Saksa okupatsioonivõimude käsul. Tänapäeval on sellest saanud bibliograafilise haruldus. Noortest teadlastest Kopaniček, Ďurišin jt.

30 M. Kridl, Wójcicki, eriti Ingarden. Praegu professor Mayenowa grupp.

Õeldust nähtub, et ükski retsensendi soovitus ei ole kohustuslikku laadi – need on just nimelt soovitused või ääremärkused. Lõpetuseks tahan veel kord rõhutada, et Vjatšeslav Ivanovi artikkel on nii teaduslikult tasemelt kui ka esituse stiililt ülimalt edukas ja väärib heakskiitu.

* Täiendusena allmärkusele 2 võib lisada, et II maailmasõja ajal hävis peale slovaki vene formalistide antoloogia ka poola oma. Selle tiraaž põles ära 1939. aastal Varssavi trükikoja tulekahjus. Roman Jakobson meenutab seda oma artiklis Franciszek Siedleckist (vrd R. Jakobson, [F. Siedlecki], *List badacza polskiego*. – *Literatura, komparatystyka, folklor*. Księga poświęcona Julianowi Krzyżanowskiemu, Warszawa, 1968, s. 664–674).

** Valerjan Pereverzev oli marksistlik kirjandusteadlane, kes langes 1938. aastal repressioonide ohvriks; tema koolkonda hakati sildistama vulgaarsotsioloogiliseks.

*** Louis Aragoni romaani „La Mise à mort“ (196) peakiri osutab Boriss Pasternaki kuulsale värsile luuletusest „O, знал бы я, что так бывает...“ (1932) Elsa Triolet' tõlkes: *Or être vieux, c'est Rome qui / Au lieu des chars et des échasses / Exige non la comédie / Mais que la mise à mort se fasse* (vrd: *Но старость – это Рим, который / Взамен турусов и колес / Не читки требует с актёра, / А полной гибели всерьёз*).